

Szőke Balázs

A kishánai vár boltozatai

2012



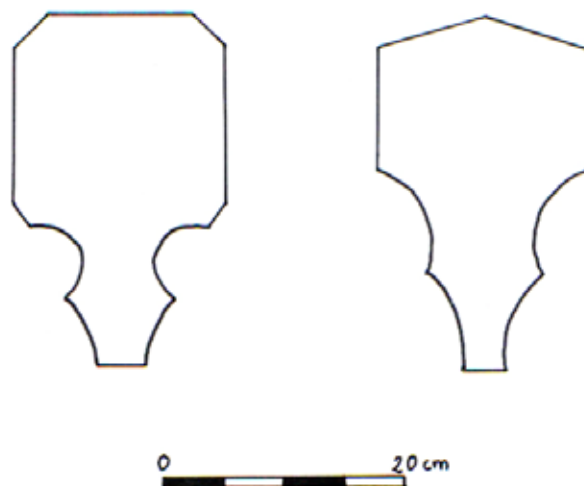
MÁTYÁS KIRÁLY MÚZEUM
VISEGRÁD

A kishánai vár több építési periódus során a XVI. század elejére nyerte el végleges kiterjedését. A várnak több gótikus átépítése volt. Az első gótikus átépítés során épült fel a vártemplom, amelynek szentélye bordás keresztboltozattal épült. A vártemplom egykori boltozatának kétszer hornyolt bordái az ásatásokból ismertek. A későgótikus boltozatoknál gyakori bordaprofil, keresztboltozatoknál ritkábban fordul elő.¹ Az épületrész más építészeti elemeivel együtt elemezve, egy olyan az 1400-as évek első évtizedire datálható átépítés képe tárul elénk, amely kor legújabb stílusáramlatához illeszkedik.

A kápolna szentélyével egykorú tornya, szintén bordás boltozattal épült. A toronyaljban fennmaradt bordaindítások alapján itt egy egyszakaszos hálóboltozat is feltételezhető.² A kápolna hajója és a nyugati bővítmény síkmennyezetes maradt. A kápolnaboltozathoz az északnyugati boltindítás, boltozati bordák és az egyszerű keresztboltozatos szakasz négy bordát befogadó csomópontja maradt meg. a



2. A bordás boltozat vállainak és homlokíveinek fennmaradt fészkei a templom szentélypoligonjának ÉK-i falán

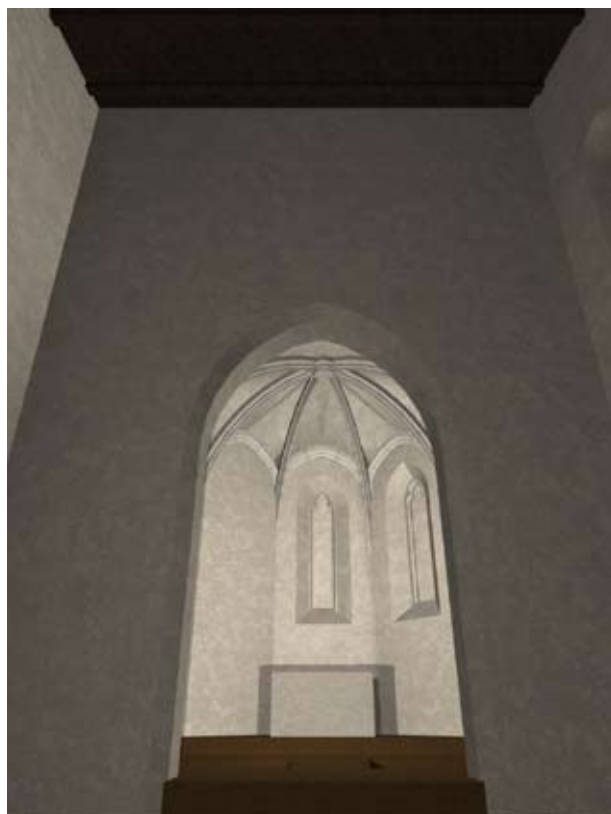


1. A kishánai vártemplom boltozati bordái: balra a toronyalj, jobbra a szentély boltozatáról

boltozat térbeli helyzete az *in situ* megmaradt boltvállindításoknak helyt adó fészkek alapján határozható meg. Feltételezhető hogy a fiókok falív-bordái a boltozat görbületi sugaránál szűkebb sugarú íven szerkesztettek, és megemelt



3. A templom toronyaljának bordái



4. *A templomszentély rekonstruált tere*



5. *A templomszentély rekonstruált boltozata*



6. *A toronyalj in situ boltválla és homlokíve a DK-i sarokban*



7. *A templom toronyalja az in situ boltvállakkal*



8. *A templom toronyaljának rekonstruált boltozata*

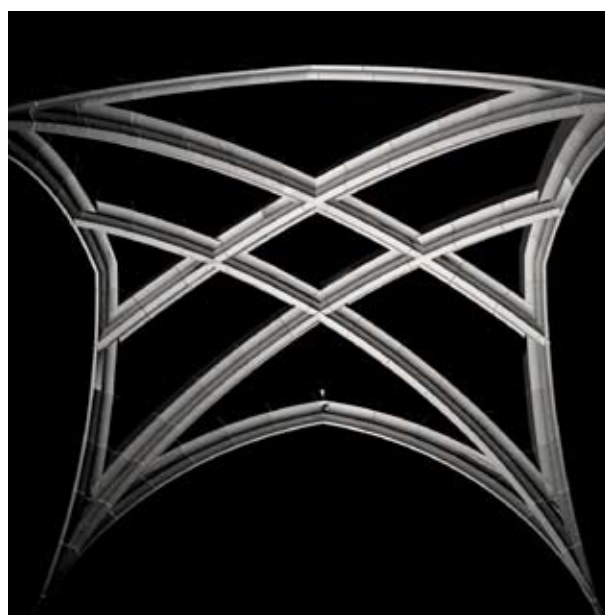
helyzetűek voltak. A torony boltozatából az in situ fennmaradt boltvállindításon kívül egy boltozati borda maradt meg.

Az egykori palota pincéjéből számos boltozati bordacsomópont és több boltváll került elő.³ Az egyszer hornyolt bordaprofillal épült boltozat csomópontjait címerpajzsok díszítették. Az egykori boltozathoz négy bordacsomópont ma-

radt fent: Két eltérő boltozati csomóponttípus van a kőfaragványok között. Az egyiknél, a két szimmetrikusan lentről érkező borda egymással 60 fokos szöget zár be. A két, szintén szimmetrikusan induló, emelkedő borda egymással 120 fokos szöget zár be. Az induló és az emelkedő bordák egymással 90 fokos szöget zárnak be. A másik csomóponttípusnál a lentről érkező bor-



9. *A templom toronyaljának rekonstruált boltozata, a bordaváz felülnézete*



10. *A templom toronyaljának rekonstruált boltozata, a bordaváz alulnézete*



14. A vár lovagtermények boltválla felülnézetben



11-13. A vár lovagtermének egyik előkerült boltválla és címerpajzsokkal díszített csomópontjai

dák szöge 120 fok, az emelkedőké pedig 60 fok. A csomópontok hátfelülete roncsolt, ennek oka nem elsősorban a boltozat pusztulásakor keletkezett sérülés, hanem a kőtári elhelyezés céljából, a rögzítő kampók számára fűrt lyukak által okozott károsodás. A csomópontok emelkedési szöge így nehezebben mérhető. A kapott adatok alapján mindkét csomóponttípus a boltozat záradékához közel helyezkedett el. A kőfaragványok között három darab köztes boltváll-indítás található. Mindhárom azonos kialakítású. A boltvállak kettősek. Az egyszer hornyolt bordaprofil a boltvállak alján ívesen visszametszett. A boltvállak tetején a bekarcolt szerkesztővonalak is láthatóak. A boltvállakban a bordák indításai megközelítően 60 fokos szöget zárnak be egymással.

Az adatok alapján a kishánai vár egykori hálóboltozata a következőképpen rekonstruálható: A boltozat záradékában 60 illetve 120 fokos szögű szabályos rombuszmezők sorakoztak. A boltszakaszok közepén a boltozat hossztengegyével párhuzamosan álló, hosszátlójú rom-



15. A vár lovagtermének rekonstrukciója a boltozattal kelet felé nézve

buszmező volt, hozzá kétoldalt szakaszonként fél, hosszátlójával a boltozat gerincére merőlegesen álló mező kapcsolódott. A két rombusz alakú boltmező találkozásánál voltak a szélesebb, 120 fokos, érkező és szűkebb, 60 fokos emelkedő bordákból álló csomópontok, a 90 fokos elforgatott rombuszmezők adottságainak megfelelően. A boltozat gerincével párhuzamos hosszátlójú rombuszmező másik, 120 fokos szöveget bezáró csúcsához kapcsolódtak a boltvállakból induló, a boltfiókokat határoló bordák. Az ezekből a bordákból kialakult csomópontban két szűkebben, 60 fokos szögben érkező borda kapcsolódik két szélesebben, 120 fokos szögben induló bordához. Ez a másik fennmaradt csomóponttípus. A boltozat gerincére merőlegesen álló hosszátlójú rombuszmező, szűkebb, 60 fokos szögben találkozó bor-

dáihoz, egy, a szögfelezőben álló borda csatlakozott a boltozati rendszer szerint. Ilyen „Y” alakú bordacsomópont még nem került elő. A boltvállakba három borda futott le. A megmaradt boltvállakon két, 60 fokos szögben kialakított bordaindítás látható. Ennek magyarázata, hogy az Y csomópontból a boltvállra merőlegesen érkező bordaszakasz alaprajzi vetülete rövidebb, mint a boltfiókokat határoló bordáké. A rövidebb alaprajzi vetületből adódóan ezeknek a bordáknak a megfelelő ívszegmensen is kisebb a méretük, ezáltal magasabban enyésznek el a függőleges falfelületen, mint a boltvállak indításának a helye. Ezért a boltvállakban csak a két, a boltfiókokat határoló borda indítása jelentkezik. Erre a megoldásra számtalan példa ismert. Már a páros bordás keresztháló boltozatoknál is gyakran használták. Ilyen például a



16 A vár lovagtermének rekonstrukciója a boltozattal nyugat felé nézve

maulbronni kolostortemplom főhajóboltozata. A boltozat váltakozó állású rombuszmezőivel a korábbi szakirodalomban a törtvonalú páros bordás keresztháló boltozatként leírt típusba sorolható. Az alaprajzi forma feltalálását a bécsi Stephansdom építőmesteréhez, Hans Puschbaumhoz köti a művészettörténeti szakirodalom.⁴

A kutatás korábban is szoros kapcsolatot feltételezett a kishánai egykori boltozat, valamint a Tari Szent Mihály templomban, valamint a mellette állt udvarházban feltárt boltozatmaradványok között.⁵ Ekkor ezt a valóban összefüggő anyagot, a XV. század elejére datálták.⁶ A kishánai boltozat azonban olyan hálóboltozatként rekonstruálható, amelynek első megjelentése az 1440-es évek végére tehető Bécsben. A tari Szent Mihály templom behúzott támpillérei

szintén olyan jellegzetességeket mutatnak, amelyek az 1480-as években jelennek meg.⁷ A pesti belvárosi plébániatemplom mellékhajói a tari templomhoz hasonló méretűek és azonos szerkezetűek lehetnek. Boltozatuk is ugyanolyan típusú volt.⁸ A Tartól nem messze fekvő Mátraszőlősön a római katolikus templom szentélyboltozata feltehetőleg szintén ehhez a körhöz tartozik. Itt a szentélyt jelenleg egy rendkívül szabálytalan konstrukciójú keresztboltozat fedi. A szerkezetbe több címerdíszes bordacsomópont is beépítésre került. Az eredeti boltozat egyszakaszos poligonba árforduló hálóboltozat lehetett.

A boltozati bordacsomópontok címerpajzsos díszítése Kishánán és Taron, Mátyás visegrádi reprezentatív zárterkélyével is összekapcsolható.⁹ A visegrádi zárt erkély boltozata az eme-



17. A bécsi Stephanskirche déli mellékhajóboltozata

leten, ugyancsak a törtvonalú sorolt rombuszháló boltozatok közé sorolható. A boltozatok zárókövein használt címerek is hasonlóak, bár kivételük a kishánaitól és a taritól eltérő. A tari

címerek festettek lehettek. A címerpajzsok a boltozati csomóponttal egy tömbből készültek. Visegrádon a csomópontokba a bordák összemetsződésében hengeres átfűrt tagozat található.



18. A tari plébániatemplom hajójának falpillé-
re és boltozatindítója



19. A tari udvarház címerdíszes boltozati
csomópontja



20. A pesti plébániatemplom déli mellékhajója, rekonstrukció

tó. A faragott címerpajzsokat ehhez rögzítették. A visegrádi címerek a maradványok alapján nem voltak festve csak meszelve.¹⁰

Hasonló, teljes egészében címerdíszes boltozatok épültek a medgyesi evangélikus templom hajójában és szentélyében. Itt a szentélyboltozat a kishátihoz hasonló boltozati rendszerű.¹¹ A medgyesi boltozatok is az 1470-1490 közötti időszakra datálhatóak. szintén Mátyás-kori a Pozsonyi Szent Márton templom szentélyének hálóboltozata, amelynek bordacsomópontjait hasonló címerek díszítik.¹²

A számos egymással összefüggő és egyöntetűen a XV. század végére utaló részlet alapján, a kisháti boltozat, egy XV. végi vagy XVI. század eleji átépítés során készült. Ugyanekkor zajlott a tari Szent Mihály templom és az udvarház átépítése is.

A törtvonalú páros bordás keresztháló boltozatok a magyarországi anyagban más boltozat-típusok mellett viszonylag ritkák. A Hunyadi-kor építészetében az egyszerű páros bordás keresztháló boltozatok és legfőképp az egyszerű



21. A visegrádi palota Mátyás-kori zárterkélyének emeleti boltozata, rekonstrukció



22. A pozsonyi Szt. Márton templom szentélyboltozata



23. A medgyesi plébániatemplom szentélyboltozata



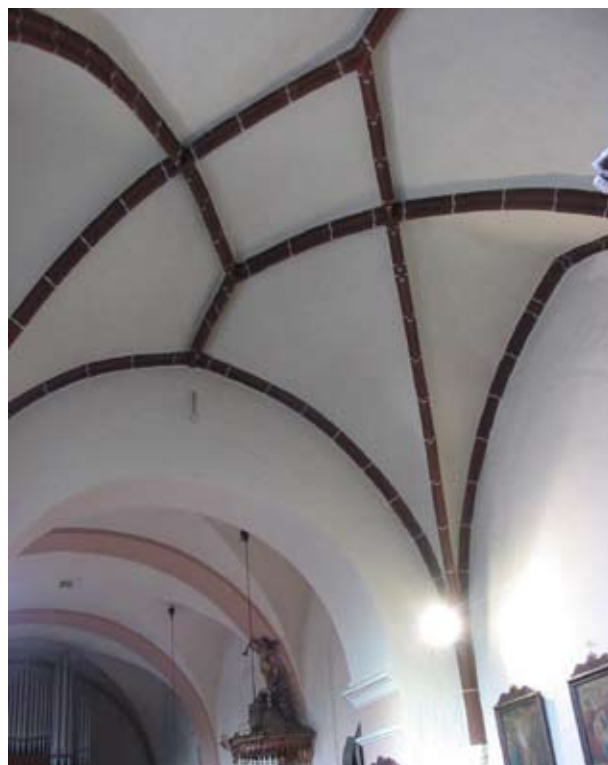
24. A balubeureni kolostor kerengőboltozata



25. A mondsee-i kolostortemplom mellékhajó boltozata



26. A xanteni dóm kerengőboltozata



27. A felsőkethelyi templom boltozata

sorolt rombuszháló-boltozatok az elterjedtek. Ennek oka, hogy az összetettebb boltozattípusok kialakulásának ideje erre az időszakra esik, Landshut és Stuttgart környékén. Mátyás uralma alatt ezek a legújabb stílusáramlatok kimutathatóak a székesfehérvári Szűz Mária prépostság átépítésénél. Ezzel párhuzamosan Mátyás építkezésein Bécshez köthető motívumok is feltűnnek, ezek szintén friss ismereteket hoznak, így az építkezések nagy részén még szintén nem jelentkezhettek. A kishánai boltozat a bécsi hatásra újonnan elterjedő körhöz tartozik. A címerdíszes reprezentáció, boltozatokon, címerfalakon festett vagy faragott elemekből ennek a kornak a jellemzője. Később, a Jagelló-korban már nem készülnek ilyen alkotások.¹³ Ami a boltozatokat illeti, a Jagelló-korban a Mátyás által Székesfehérváron meghonosított áramlat hatása érvényesül, amely nem a bécsi mintát követi, hanem a nyugatabbi területeken feltűnő sorolt rombuszháló boltozatok, és a Landshuthoz köthető hatágú csillagháló boltozatok, valamint a Wechselberger motívum alapján szerkesztett hálóboltozatok terjednek el.¹⁴ A Szegedi, Pécsi, Budai, bányavárosi stb. boltozatok mind ebbe az irányba mutatnak.¹⁵ A kishánai boltozat

építésének kora ezeknek az adatoknak a figyelembevételével Hunyadi Mátyás uralkodásának második felére tehető.

A bécsi Szent István dóm boltozati sémái jellegzetes formájúak a XV. század második felében. Jellemzően a Peter Parler által Prágában a Szent Vitus székesegyház szentélyén használt típus megtört vonalú változata és annak gazdagított formái jellemzik a kor bécsi építészetét.¹⁶ A boltozattípusba tartozó emlékek többségénél a záradéki rész boltmezőit határoló bordák többnyire nem törtvonalúak, csak a boltfiókokat határoló bordák szöge szűkül. Ritkábbak azok megoldások, ahol váltakozó irányú rombuszmezőkből épül fel a záradéki rész. A boltozat gerincén felváltva, merőleges és párhuzamos hosszátlóval elhelyezett rombuszmezőkből álló konstrukció egyik példája a blaubeureni kolostor kerengőjén épült fel.¹⁷ Ennek konstrukciója a záradékból az egykori kishánai boltozatával megegyező, különbséget csak a blaubeureni boltozat szűk boltfiók megoldása valamint a rombuszmezők fordított sorrendje mutat. Blaubeurenben a boltfiókok a hosszfalakkal merőleges állású hosszátlójú rombuszmezőhöz kapcsolódnak. A blaubeureni boltszakaszok kö-

zel négyzetesek, míg Kisnánán a boltszakaszok közel 2/1arányúak. A két hasonló szerkezetű boltozat a teljes konstrukciót tekintve két végletet képvisel.

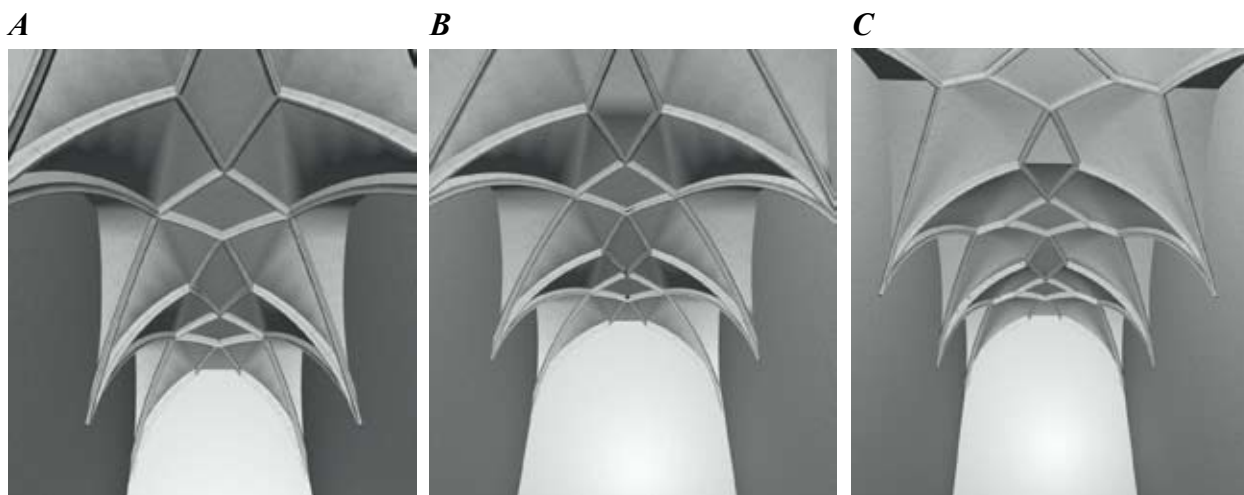
Ennek a boltozattípusnak a változatai sok ausztriai emléknél láthatóak.¹⁸ Általában jellemző rájuk a szűkített boltfiókok használata. Ennél a megoldásnál a fiókot határoló bordák falsíkkal bezárt szöge 45 foknál kisebb. Ilyen Mondsee-ben a kolostortemplom hosszházának mellékhajó boltozata. Az ilyen boltozatoknál a szűk szögben (akár 15 fok) induló bordák által határolt fiók mélysége a boltozat teljes szélességéhez viszonyítva igen csekély, a boltvállak pedig meredek. A boltozat ebben az esetben magas lesz, aminek nagyon kedvező hatása van a boltozat oldalnyomásának mértékére és irányára.¹⁹ Ez a megoldás nem csak erre a boltozattípusra jellemző, a késői hálóboltozatok fiókjait határoló bordák többnyire 30 fok körüli szöveget zárnak be a falsíkkal. A magas konstrukció többnyire kedvező térhatású a magas, többségükben szakrális terekben.

A Kisnánai boltozatnál ennek a megoldásnak az ellenkezője figyelhető meg a boltozat szerkesztésénél. A boltvállak és a falsík szöge nagy, közel 60 fok. Ez a szögtartomány a határa annak, hogy a boltozati konstrukció egyáltalán megépíthető legyen. A Kisnánai boltozatnál a záradéki rész igen keskeny,²⁰ míg más boltozatoknál akár a teljes szélesség kétharmadát is a záradéki ívek eredője adhatja, Kisnánán a záradék a boltozat szélességének az ötödét adja ki, itt a boltozat gerincével párhuzamos hossz-

átlójú rombuszmezők találhatóak. (Ha szélesebb lenne a záradék, a fiókok csatlakozásánál az eredő ívben két törés jelentkezne.) A parléri párosbordás keresztháló boltozatok között vannak olyan rövid boltmezőkkel szerkesztett konstrukciók, amelyeknél az oldalfalakkal 60 fokot megközelítő szögű konstrukciót használtak. Az ilyen boltozatok nagy többsége azonban 45 fokos szerkesztésű. A konstrukcióban rejlt lehetőségeket a A-B-C ábra szemlélteti.

A Kisnánaihoz hasonló boltváll és fiókkialakítású boltozatokat Xantenben a dóm későgótikus nyugati boltszakaszaiban és kerengőjében építettek.²¹ Ezeknél a záradéki rombuszmezők a boltvállakat határoló bordák szögével megegyező szögűek a boltozati csomópontokban nincsen törés. Xantenben jellemzően 45 fokos indításuk a boltvállak, de szűkebb 30 fokos és tágabb közel 60 fokos konstrukciók is épültek a boltszakaszok adottságainak megfelelően a kerengőben. A xanteni típusú boltozatok záradéki részé szintén szűk, a boltfiókok pedig mélyek. Ebből adódóan a xanteni típusú boltozatok is viszonylag alacsonyak. Kisnánán és Xantenben egyaránt a lehető legalacsonyabb boltozat építése volt a cél. Kisnánán a boltozat bordáinak keresztmetszetben vett eredője közel félkörös. (A félkörnél a boltozatszerkesztési eljárás kötöttsége folytán minden esetben magasabb.) Xanteni típusú boltozatok a nyugati határszáron és Ausztria területén is megtalálhatóak, ilyen Felsőkehtely és Neudau templomai.²²

A Kisnánai boltozat egy emeleti terem lefedésére épült.²³ Maga a konstrukció a boltozat



formai különlegességén túl is érdekes. A tér meglehetősen alacsony, egy korábbi gerendás mennyezetű tér adottságait kellett figyelembe venni az építésnél.²⁴ A boltozat terhelése szempontjából azonban hasonló, mint egy magas szakrális tér, ugyanis a földszinten két, gerendás mennyezetű szoba volt a boltozott terem alatt. A két szoba alatt pedig két dongaboltozatos, magas pince, amelyek alagsorszerűen kiemelkedtek a korabeli járószintből.²⁵ a boltvállak tehát szerkezeti szempontból magasan helyezkedtek

el. A boltozat alacsony építésű szerkezetéből adódó viszonylag nagy oldalnyomás hátrányát ellensúlyozhatta a bordás konstrukcióból adódó könnyű szerkezet, és a boltozat viszonylag kicsi, 6 méteres fesztávja. A terem viszonylag vastag falait feltehetőleg egy védelmi emelet fala is leterhelte.²⁶ A terem helyzete alapján a későgótikus boltozatépítésben viszonylag ritka megoldást, a terem magassági méretinek kötöttségei miatt választották.

Jegyzetek

- 1 A jellegzetesen későgótikus profiltípus a gazdagabb kialakítású körtetagos profilokat váltja a Zsigmond korban. Elterjedése a csillagboltozatok és hálóboltozatok építésével van összefüggésben. Kétszer hornyolt profilú keresztboltozatok azonban nagyobb számban épültek a XV. század elején. Ilyen a Keszthelyi ferences templom hajóboltozata is.
- 2 A téglalap alakú térhez viszonyítva a boltindítás szöge szűk, így a toronyaljban keresztboltozat építése kizárható.
- 3 Ásatási jelentés 1963.
- 4 Marosi Ernő: A középkor építészete II. Budapest, 1997. II. 194-195, 241-242.
- 5 Juan Cabello et al.: A Tari Szent Mihály-templom és udvarház (Művészettörténeti füzetek 22) Budapest, 1993.
- 6 Juan Cabello et al.: A Tari Szent Mihály-templom és udvarház (Művészettörténeti füzetek 22) Budapest, 1993.
- 7 Szőke Balázs: Behúzott támpilléres terek és hálóboltozatok az erdélyi gótikában: Nagybaromlaka, Nagysink, Szászújfalú In: Ars perennis Fiatal Művészettörténészek II. Konferenciája Budapest 2009. 2010. 51-56.
- 8 Szőke Balázs: Észrevételek a pesti belvárosi plébániatemplom gótikus boltozataival és későgótikus átépítésével kapcsolatban. In: műemlékvédelem LIV. évf. 2010 6. 383-391.
- 9 Buzás Gergely- Lővei Pál A visegrádi palota északnyugati épülete és az utcai homlokzat zárt erkélye. (Visegrád Régészeti Monográfiái 4.) Visegrád, 2001. 23-24.
- 10 Buzás Gergely- Lővei Pál A visegrádi palota északnyugati épülete és az utcai homlokzat zárt erkélye. (Visegrád Régészeti Monográfiái 4.) Visegrád, 2001. 66, 70 kép.
- 11 Buzás Gergely: Magyar építészet 2. A gótika és a kora reneszánsz. Budapest, 2001.147.
- 12 Buzás Gergely- Lővei Pál: A visegrádi palota címerdíszes kályhája. In: Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. Budapest, 1993. 191-218.
- 13 Buzás Gergely- Lővei Pál A visegrádi palota északnyugati épülete és az utcai homlokzat zárt erkélye. (Visegrád Régészeti Monográfiái 4.) Visegrád, 2001. 27-32.
- 14 A két utóbbi az ország más tájegységei előtt már a Mátyás-korban elterjed Dél-Erélyben, Segesvár kiindulóponttal.
- 15 Szőke Balázs: Késő gótikus boltozatok Mátyás uralkodása idején és a XVI. század elején. In: Reneszánsz Látványtár. Virtuális utazás a múltba. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina – Vasáros Zsolt. Budapest, 2009. 104-117.
- 16 Magyarországon Sopronban a Szent Mihály templom sekrestyéjében, Nagymartonban a szentélyben, Erdélyben Ecelen a sekrestyében és Medgyesen a szentélyben épült ilyen boltozat.
- 17 Blaubeurenben a templom néphajójában áll ennek a boltozattípusnak a legnagyobb fesztávú és a legösszetettebb bordarácsú változata. Ez az egyetlen emlék, amelynél a konstrukcióban rejlő lehetőségeket a sorolt rombuszháló boltozatokhoz hasonló gazdagságban kifejtették.
- 18 Például Liefering, Untereching, Spitz, Pöggstall, Maria Laach, St Georgen im Aterrgau, Röstdorf, Gröbming, Maria Saal, Völkermarkt, Magdalensberg, Baldramsdorf, Seefeld, Landeck templomaiban épültek ilyen boltozatok többnyire más boltozattípusokkal együtt. Brucher 1990.
- 19 A boltozattípus alapkonstrukciója is a boltfiókok mélységének csökkentésére készült.
- 20 A záradékban lévő rombuszmező átlójának 120 alaprajzi vetülete 120 cm a fiókok 240 cm mélyek.
- 21 Martin Grassnick: Die gotischen Wölbungen des Domes zu Xanten und ihre Wiederherstellung nach 1945. Darmstadter Dissertation D 17. Darmstadt 1963.
- 22 Gerhard Seebach: Baumkircher als Bauherr. In: Andreas Baumkirchner und seine Zeit. Wissenschaftliche Arbeiten aus den Burgenland Heft 67. Eisenstadt, 1983. 236.
- 23 A maradványok alapján, a földszinten egy ma is álló falcsonk szerint két kisebb szoba volt a terem alatt.
- 24 A terem magassága földemmel együtt 490-500 cm lehetett.
- 25 A boltvállak szintje az udvarhoz viszonyítva 660 cm, ami magasabb, mint az áthidalt tér szélessége.
- 26 A falak vastagsága 90-100 cm